

Петро Сас

Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р.

На основі джерел досліджено маршрут просування 1621 р. армії Османа II до кордонів Речі Посполитої, насамперед від Дунаю до Хотина, головного театру сухопутних бойових дій Хотинської війни. Розглянуто бойові зіткнення на території Молдавії між запорозькими підрозділами та османськими силами.

Ключові слова: Хотинська війна 1621 р., турецька армія, запорозькі козаки, Молдавське князівство, Прутсько-Радавецька оборона 1621 р., турецький султан Осман II, запорозький гетьман Я. Бородавка.

На основе источников исследован маршрут продвижения в 1621 г. армии Османа II к границам Речи Посполитой, прежде всего от Дуная до Хотина, главного театра сухопутных боевых действий Хотинской войны. Рассмотрены боевые столкновения на территории Молдавии между запорожскими подразделениями и османскими силами.

Ключевые слова: Хотинская война 1621 г., турецкая армия, запорожские казаки, Молдавское княжество, Прутско-Радавецкая оборона 1621 г., турецкий султан Осман II, запорожский гетман Я. Бородавка.

The paper deals with the pathway of advancement in 1621 the army of Osman II to the borders of the Commonwealth, especially from the Danube to Khotyn. Military fights between Zaporozhian units and Ottoman forces in the Moldavian territory have been considered.

Keywords: Khotyn War in 1621, Turkish army, Cossacks, Moldavia, Prut-Radavets' defense in 1621, Turkish Sultan Osman II, Zaporozhian Hetman Iakiv Borodavka.

Воєнному зіткненню у Хотинській битві 1621 р. противників, османської армії та сил Речі Посполитої, передувало їхнє підтягнення до майбутнього театру бойових дій. Якщо матеріали джерел проливають певне світло на маршрут просування польського та литовського військ до цього містечка, розташованого на правому березі Дністра, то їх інформація про марш запорозького і донського війська бажає бути кращою. Це саме можемо сказати і про шлях армії турецького султана

Османа II від Адріанополя (сучасне турецьке місто Едірне), де відбулася концентрація її сил, до хотинських позицій військ Речі Посполитої.

Є цілком очевидним, що дослідження Хотинської війни 1621 р. не буде вичерпним без докладного вивчення, зокрема, маршруту просування до майбутнього театру воєнних дій на суходолі агресора у цій війні — турецької армії. Брак відповідних історичних джерел спричинився до того, що у працях українських авторів з проблематики Хотинської війни, в тому числі тих, що нещодавно побачили світ, це питання зазвичай висвітлено доволі загально¹. Дещо розлогіше, однак також неповно, про марш армії Османа II до Хотина йдеться у працях польських істориків, насамперед, у дослідженнях Лешека Подгородецького². Зокрема, цей історик доводить, що після переправи турків під Ісакчею (Облучицею) через Дунай, початок якої Л. Подгородецький чомусь відносить до 22 липня, близько 11 серпня головні сили Османа II рушили, як можемо зрозуміти, лівим і правим берегом Пруту вгору по течії цієї річки і 16 серпня їхні передові підрозділи стали під Цецорою³. В іншій, пізніше написаній праці, цей історик зазначив, що бойові підрозділи Османа II розпочали переправу під Ісакчею 11 липня 1621 р., закінчили її 18 липня, а 16 серпня передові колони турків дісталися Цецори. Причому, як видається, автор схиляється до того, що перед тим, як прибути до Цецори, армія султана побувала в Білгороді⁴.

Спираючись на доволі скупу і багато в чому суперечливу інформацію польських, а також деяких турецьких джерел (ідеться, зокрема, про донесення польських розвідників своєму командуванню, щоденники польських авторів — учасників Хотинської війни 1621 р., працю османського хроніста Мустафи Наіми, присвячену цій війні, деякі картографічні матеріали XVII ст. тощо), визначимо, не претендуючи на категоричність, основний напрямок шляху турків 1621 р. під Хотин, насамперед від переправи через Дунай під Ісакчею до Хотина. Серед іншого, спробуємо встановити час прибуття османських підрозділів до деяких поселень та природно-географічних об'єктів, що траплялися на шляху походу на війну армії Османа II, а також, за можливості, локалізуємо ці поселення та об'єкти. Оскільки під час просування територією Молдавії сили Османа II не лише марширували, а й вступали у бойові сутички із запорожцями, то звернемо увагу також на цей аспект подій Хотинської війни.

¹ Див.: Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 року. — К., 2013. — С. 82, 90.

² Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 114–117; Ten że. Chocim, 1621. — Warszawa, 1988. — S. 73–80.

³ Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 115, 116.

⁴ Podhorodecki L. Chocim, 1621. — S. 74–76.

Отже, згідно з розробленим у Стамбулі планом війни з Річчю Посполитою, було передбачено здійснити наступ головних сил турецької армії через територію Молдавського князівства на Поділля та Руське воєводство в напрямку Львова. Місцем концентрації османської армії визначено околиці Адріанополя. Згідно з розрахунками турецьких стратегів, марш до Дністра їхньої армії мав відбутися за 40–42 дні (Кам'янця-Подільського вона мала дістатися за 42 нічліги). Тим часом сили семиградського правителя Бетлена Габора повинні були з території Семиграддя (Трансильванії) пройти карпатські перевали і вдарити на Краків⁵.

Розпочата султанською владою через якийсь час після Цецорської битви 1620 р. підготовка до війни з Річчю Посполитою втілювалася в певних мобілізаційних і військово-інженерних заходах. Приміром, у лютому 1621 р. на територію Молдавії увійшли підрозділи прикордонних провінцій, що мали охороняти майбутній маршрут просування турецької армії. На них також покладали завдання лагодити дороги і наводити переправи⁶. Наприкінці квітня султан зі своїм двором, а також із кільканадцятьма тисячами яничарів і сіпагів-професіоналів отаборився біля стамбульської мечеті Дауд-Паша. У цей табір доставили різні військові вантажі і майно на кількох тисячах верблюдів, а також на чотирьох слонах (цих велетів свого часу подарував султану перський шах). Під Дауд-Паша сконцентрувалися переважно азіатські війська. Утім, сюди прибули і деякі румелійські підрозділи (з європейської частини Османської імперії). 21 травня сили Османа II виступили до Адріанополя, а 9 червня, по концентрації основних своїх сил — у напрямку Дунаю⁷.

Рушивши з-під Адріанополя у бойовий похід, Осман II розділив своє військо на дві частини. Сам він подався з основними силами до Дунаю в напрямку Нікополя. Від цього міста султанське військо просувалося уздовж Дунаю униз по його течії. Як видається, не доходячи Джурдова (сучасне румунське місто Джурджени), воно повернуло до розташованого неподалік дунайської дельти Бабадага, а звідти — до Ісакчі (Облущиці). Решта османських сил пішла давнім торговельним шляхом на Галац через Айтос (нині в Бургаській області Болгарії). Минувши Варну, вони дійшли до Бабадага, а потім дісталися Ісакчі⁸.

⁵ Універсали Сигізмунда III до шляхти Волинського воєводства щодо других віці на турецьку війну, 28.V.1621 // ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 122. — Арк. 399 зв.; *Podhorodecki L.* — Chocim, 1621. — S. 22, 28, 31.

⁶ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // *Studia i materiały do historii wojskowości.* — Warszawa, 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 113.

⁷ Порядок виїзду турецького імператора з Константинополя, 1621 // *Biblioteka Czart.* — Rkps. 111. — S. 177–179; Виправа турецького султана Османа II на війну проти поляків, 1621 // *Biblioteka Kórn.* — Rkps. 333. — S. 1.

⁸ Див. картосхему: «Торгові шляхи в Османській імперії» // *Иналджик Г.* Османська імперія: Класична доба. 1300–1600. — К., 1998. — С. 134–135; Я.-К. Ходкевич до

За потреби турки переправлялися через Дунай — у червні в районі Рущука (сучасне болгарське місто Русе), Сілістри та Джурдова. 5–9 липня деякі турецькі підрозділи з військовими вантажами на чайках перебиралися Дунаєм від Галаца до Ізмаїла (зокрема, 9 липня вони переправили на лівий берег цієї річки в Ізмаїлі 14 середніх гармат)⁹. Тим часом головні сили султана, які дійшли до Ісакчі, очікували на переправу. В цьому місці, де ширина Дунаю становила близько 700 м, турецькі військові інженери та будівельники споруджували понтонний міст. Вони упоралися з цим завданням порівняно швидко — 11 липня міст був готовий. Причому він був доволі широкий, адже по ньому могли їхати підводи в два ряди. Під час переправи трапилося непередбачене — міст розірвала течія, через що загинуло чимало вояків Османа II. На дно пішли і 200 буйволів, а також 8 гармат. Султан негайно специфічно оцінив роботу будівничих моста — їх посадили на палю. Пошкодження швидко усунули, тож переправа продовжилася. 18 липня уся турецька армія була на лівому березі Дунаю¹⁰.

Підрозділи цієї армії, які опинилися на протилежному від Ісакчі березі Дунаю, рушили, як можемо припустити, в північному напрямку уздовж озер Кугурлуй та Ялпуг. По цьому вони повернули на схід і дісталася Татарбарлата¹¹ (сучасні Татарбунари). Наприкінці липня сюди підійшли сили бейлербея Діарберкіра (місто на південному сході сучасної Туреччини) Ділаверпаші, а також молдавського господаря Александра Еліаша. Отримавши тривожне повідомлення про те, що запорожці начебто подалися спустошувати Бессарабію, Осман II відправив у розвідувальний рейд вояків Гаджекі-паші¹². Вони рушили в напрямку Тягині (сучасні Бендери). Можемо припустити, що сили Гаджекі-паші переправилися на лівий берег Бика поблизу його гирла, дійшли витоків цієї річки. Однак так і не виявили козаків. Відтак вони повернули до Цецори, під якою пізніше з'єдналися з основними османськими силами.

Тим часом на початку серпня султан зі своєю армією рушив з-під Татарбарлата до Білгорода, розташованого над Дністровським лиманом менш ніж за два десятки кілометрів від Чорного моря, тобто до одного зі своїх опорних

Сигізмунда III, 1.VIII.1621 // Biblioteka Rac. — Rkps. 2. — S. 863; 4.VIII.1621 // Biblioteka Rac. — Rkps. 139. — S. 257 zw.; *Naima M. Dziennik wyprawy chocimskiej // Sękowski I.I. S. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiey służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag.* — Warszawa, 1824. — S. 147.

⁹ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, серпень 1621 // Biblioteka Rac. — Rkps. 138. — S. 826; Реляція польського шпигуна, 11.VI.1621 // Biblioteka Rac. — Rkps. 2. — S. 842; Новини з Білгорода, 1621 // Ibid. — Rkps. 2. — S. 817; Ю. Вороцький про турецькі справи, 16.VII.1621 // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 226; Реляція польського шпигуна, 9.VII.1621 // Там само. — С. 228; *Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku.* — S. 115.

¹⁰ *Сас П. Хотинська війна 1621 року.* — Біла Церква, 2012. — С. 235, 236.

¹¹ Див.: *Боплан Г.Л. Карта України // Боплан Г.Л. Опис України.* — К., 1990.

¹² *Naima M. Op. cit.* — S. 152, 153.

пунктів, до якого, а також, зокрема, до Ісакчі, напередодні морем доставляли різні військові вантажі¹³. Примітно, що про намір султана іти до Білгорода польські розвідники доповідали ще на початку другої декади червня 1621 р.¹⁴ Під цією фортецею турки відсвяткували мусульманське свято Байрам. Із-під Білгорода армія Османа II рушила орієнтовно в напрямку Тягині. Проведений султаном 13 серпня військовий огляд виявив вельми багато дезертирів серед яничарів. Гнів Османа II упав на яничарських командирів. Десь у районі Тягині султанські бойові колони ще більше повернули у північно-західному напрямку, дійшли Пруту і приблизно наприкінці другої — на початку третьої декади серпня переправилися на його правий берег вище Цецори¹⁵. Чому турки не пішли далі межиріччям Дністра і Прута, аби прямісінько вийти до Хотина, а переправилися на правий берег Прута з тим, щоб по наближенні до табору армії Я.-К. Ходкевича знову переправлятися через цю річку — на її лівий берег? Як видається, це було зроблено з огляду на те, що, по-перше, прилегла до Дністра територія на той час виявилася дуже спустошеною запорожцями, по-друге, на правобережжі Прута вочевидь залишалися склади з продовольством для армії султана, в тому числі у Яссах, столиці Молдавського князівства (до якої, за деякими даними, султан планував дістатися від Адріанополя за 40 нічлігів)¹⁶, по-третє — прилеглі до правого берега Пруту землі вочевидь були багаті травою і зручними водопоями, потрібними для коней, верблюдів та іншої худоби армії Османа II.

Тим часом 8 серпня 1621 р. запорозьке військо під командуванням гетьмана Якова Бородавки форсувало Дністер в районі Могилева-Подільського. Воно одразу приступило до масштабних бойових операцій на території Молдавського князівства, що фактично започаткували сухопутну фазу Хотинської війни 1621 р. Швидко просуваючись на південь межиріччям Дністра та Реута, козаки захопили Сороки, «висікши» їхніх захисників. Великих спустошень зазнали прилеглі до цього міста території¹⁷. По цьому запорозькі сили залишили пустку на місці розташованого в пониззі Реута

¹³ Я. Задзік до Л. Гембіцького, 2.VIII.1621 // AGAD. — Extranea. 106/104; *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // *Mapra mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* — Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. — Додатки. — С. 357.

¹⁴ Реляція польського шпигуна, 11.VI.1621. — S. 842.

¹⁵ Реляція І. Радагі // *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 8. — С. 230; *Naima M.* Op. cit. — S. 153, 154.

¹⁶ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, серпень 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. 138. — S. 27, 27 zw.; *Biblioteka Racz.* — Rkps. 2. — S. 826.

¹⁷ *Lubomirski S.* *Diariusz wojny polskiej z turkami pod Chocimem r. 1621* // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Pauli Z.* — Kraków, 1853. — S. 71; *Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621. Dostatecznie wypisany* // *Starożytności historyczne polski, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski.* — Kraków, 1840. — Т. 1. — S. 135.

Оргієва, а також завдали шкоди навколишнім поселенням. Вони змели передову сторожу молдавського господаря Александра Еліаша, яка трапилася на їхньому шляху. За даними деяких джерел, такий розвиток подій змусив господаря подбати про свою безпеку. Він терміново залишив Ясси і подався шукати порятунку до війська Османа II¹⁸. Утім, у джерелах є також інформація про те, що Александр Еліаш рушив до турецького султана ще до вторгнення запорожців у Молдавію. Хоч би там як, а в першій половині серпня у Яссах не було господаря. Налякані бойовими діями у межиріччі Дністра і Прута мешканці столиці Молдавського князівства утікали, хто як міг, із міста — вони сподівалися сховатися від запорожців в горах за Сучавою. Згідно з чутками, які у серпні 1621 р. снували у Львові, українські козаки захопили Кілію, Очаків, Білгород і Тягиню, перетворивши їх на руїну¹⁹. Насправді ці чутки не мали нічого спільного з реальними фактами.

Після нападу на Оргіїв, Я. Бородавка наказав значній частині свого війська пройти молдавську територію чатою, тобто здійснювати приховані від противника стрімкі рейди з метою розвідки, диверсій, знищення військових сил противника (за деякими даними, у ці рейди в середині серпня виступило 15 тисяч козаків). Завданням чатівників було також спустошення економіки князівства (аби нею не могла скористатися армія Османа II), а також поповнення продовольчих припасів козацького війська. Запорозькі бойові підрозділи переправилися на правий берег Прута вірогідно неподалік Цецори. Оскільки вони діяли розрізнено, то не стали штурмувати наполовину опустілі, однак добре укріплені Ясси. Натомість різні за чисельністю козацькі загони подалися на північний захід в район Кутнара. Вони переправилися на правий берег Серету і спустошливим рейдом пройшлися поселеннями, розташованими в окрузі Сучави²⁰. Козацькі диверсійно-розвідувальні загони напевно діяли також північніше цього міста, неподалік Чернівців.

Як уже зазначено, після переправи армії Османа II через Дністер в районі Цецори та концентрації там османських сил, султан повів свої підрозділи правобережжям Пруту, вгору по течії річки. Перш ніж розглянути сутички запорожців із турками і татарами на території Молдавії, потрібно встановити часові межі та основні віхи маршруту турецької армії правим берегом Пруту, оскільки без таких хронологічних, а також географічних прив'язок висвітлення перебігу бойових дій не матиме належної конкретики.

У джерелах немає точних даних про те, коли Осман II став під Цецорою. Певне світло на це питання проливають донесення розвідників, адресовані командуванню польсько-литовської армії. Зокрема, вони дають можливість

¹⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 114, 118, 119; Lubomirski S. Op. cit. — S. 71, 72.*

¹⁹ Невідомий зі Львова, 31.VIII.1621 // *Biblioteka Racz. — Rkps. 139. — S. 305 zw.*

²⁰ *Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621. Dostatecznie wypisany. — S. 135; Lubomirski S. Op. cit. — S. 74.*

визначити крайні хронологічні межі, що передували появі турецької армії під Цецорою. Отже, згідно з повідомленням якогось невідомого на ім'я розвідника, котрий виконував завдання князя Юрія Збарзького і 21 серпня повернувся під Хотин, він залишив турецьке військо, з яким певний час марширував, вже на території Молдавського князівства, неподалік Цецори. Обігнавши армію Османа II, цей розвідник напевно 16 або 17 серпня прибув до Цецори. Там він застав молдавського господаря Александра Еліаша зі своїми силами, з деякою кількістю татар, а також із підрозділом передової сторожі сутанської армії. Щодо згаданих вище татар, то джерела проливають певне світло на обставини їх появи в Александра Еліаша. Наприкінці травня або на початку червня 1621 р. він «затягнув» на свою службу 2 тисячі татар із Білгорода. По тому, як це військо, до якого долучилися 5 тисяч татар-добровольців, прибуло до Ясс, за наказом молдавського господаря воно рушило на територію Речі Посполитої з розвідувальною метою. Кілька десятків провідників-молдаван, котрі специфічно зрозуміли своє розвідувальне завдання (а саме — як можливість для війська, яке вони вели, грабувати та захоплювати ясир), спрямували татар Буджацької (Білгородської) орди під Снятин, де в той час відбувався велелюдний ярмарок. Оскільки місцевих мешканців завчасно попередили про цей рейд деякі їхні «побратими» з числа татар, то у полон потрапило порівняно мало тих, хто ярмаркував. Зате нападники захопили у Снятині багато худоби. Частина татар зі здобиччю повернула до Ясс, а решта пішла в пошуках здобичницького щастя під Кам'янець. Однак накоїти лиха у великих масштабах ці татари не встигли. По тому, як нападники вбили двох місцевих селян і втратили одного свого вершника, невдовзі вони натрапили на польський загін, який 10 червня завдав їм поразки²¹.

22 серпня польсько-литовському командуванню у Хотині прозвітував ще один розвідник — ротмістр Януш Фекети. Він зазначив, що під час свого перебування під Яссами та під Цецорою не виявив турецької армії. Я. Фекети привіз до Хотина і таке повідомлення: молдавський господар Александр Еліаш начебто не на жарт злякався наступальних дій запорожців у Молдавії, через що втік з Ясс до війська турецького султана. Діставши від Османа II підкріплення, яський біженець разом із мультянським господарем та підрозділом турецької передової сторожі повернувся до Цецори, де отаборився в очікуванні султана²². Якщо інформація Я. Фекети про причини залишення Александром Еліашем Ясс є лише чутокю, то повідомлення цього розвідника про сили молдавського господаря, зосереджені під Цецорою, вочевидь правдиве. Я. Фекети на власні очі бачив там табір молдавського господаря перед тим, як повернути до Хотина (вірогідно не пізніше 18 серпня).

²¹ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, серпень 1621 // Biblioteka Racz. — Rkps. 138. — S. 27; Biblioteka Racz. — Rkps. 2. — S. 825.

²² *Sobieski J.* Op. cit. — S. 118, 119.

У джерелах є також повідомлення про перебування сил Османа II вже на правому березі Прута, неподалік Цецори. Щодо цього насамперед привертає увагу донесення розвідника Іштвана Радагі. Виконавши поставлене польсько-литовським командуванням завдання, він 28 серпня повернувся з розташування турецької армії до Хотина. Його інформація цілком конкретна: у понеділок 23 серпня (в джерелі помилково написано 28 серпня) він залишив турків під час маршу правим берегом Пруту — вище Цецори за 1 милю, тобто близько за 8 км від зазначеного поселення. І. Радагі повідомив, що османська армія щоденно просувається вперед приблизно на дві милі, тож станом на 28 серпня вона мала б бути орієнтовно за 10 миль від Хотина. Як впливає з донесення ще одного польського розвідника, котрий повернувся до Хотина 27 серпня, він від'їхав від османської армії під час її маршу правим берегом Прута за 2 милі від Цецори²³ (це сталося вочевидь не пізніше 23 серпня).

Отже, є підстави для висновку, що турецька армія прибула під Цецору орієнтовно 19–20 серпня. Після підтягнення її розтягнутих на марші підрозділів та кількодобового відпочинку, 23 серпня вона відновила просування до Хотина. В якому темпі сили Османа II здійснювали денні переходи і де вони переправилися на лівий берег Пруту? Щодо останнього, то є підстави для висновку, що турки скористалися бродом неподалік гирла невеличкої річки Радавець, правої притоки Прута (в межах сучасного румунського села Редуць-Прут у повіті Ботошан), куди вони прибули 27 серпня.

Як уже зазначено, І. Радагі стверджував, що османська армія щоденно долала близько 16 км шляху. Однак ця інформація польського розвідника спроектована на ту частину шляху, яку турецькі підрозділи пройшли до Цецори. Тим часом після переправи під цим поселенням на правий берег Пруту темп їхнього просування в напрямку Хотина зріс. Про це довідуємося з донесення, що його наприкінці серпня надіслав польсько-литовському командуванню Т. Шемберг. За його словами, султан став поспішати, як на гвалт, аби зашкодити об'єднанню запорожців з армією Я.-К. Ходкевича²⁴. Можемо зробити попередній підрахунок швидкості маршу турків від околиць Цецори до гирла Радавця. Отже, ця відстань становила приблизно 145–147 км, султанські сили пройшли її за 5 днів. Звідси впливає, що вони рухалися зі швидкістю в середньому 29–29,4 км за день. Якщо тривалість їхніх денних переходів становила принаймні 6 годин (не рахуючи перепочинків), то вояки Османа II розвивали швидкість близько 4,8–4,9 км/год.

Утім, визначену вище середню добову швидкість просування султанської армії потрібно скоригувати з огляду на один важливий в цьому плані факт: 26 серпня турки дісталися такого проміжного пункту на марші, як

²³ Див.: Реляція І. Радагі // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 230–231; Biblioteka Czart. — Rkps. 111. — S. 613, 614.

²⁴ *Lubomirski S. Op. cit.* — S. 73, 74.

урочище Сасів Ріг. У джерелах, а також у дослідженнях істориків його локалізовано з використанням різних формулювань, як-от під Яссами; біля гирла річки Дзежі, правої притоки Пруту; над Прутом поблизу сучасного румунського міста Штефанешти, розташованого в долині р. Башеу, правої притоки Пруту (Ботошанський повіт)²⁵. Оперуючи наявними в нас даними про марш турецьких підрозділів від Цецори до гирла р. Радавець, можемо перевірити вірогідність версій про порівняно близьке, а також про віддаленіше розташування Сасового Рогу від столиці Молдавського князівства. Якщо виходити з того, що зазначене урочище лежало під Яссами, або порівняно близько від них, то це означатиме: султан та його вояки за один перехід пройшли близько 140 км (за даними Т. Шемберга, 26 серпня султан зі своєю армією перебував під Сасовим Рогом, а вже наступного дня опинився біля гирла Радавця)²⁶. Звісно, що для обтяженої громіздким обозом армії Османа II такий шалений темп маршу однозначно був не під силу.

Чи є підстави для висновку, що Сасів Ріг лежав над Дністром неподалік Штефанештів? Щоб дати відповідь на це запитання, візьмемо до уваги, що турецька армія виступила з-під Цецори 23 серпня, а 26 серпня дісталася Сасового Рогу (поблизу Штефанештів), подолавши відстань приблизно у 86 км. Отже, упродовж 4 днів маршу вона рухалася зі швидкістю в середньому 21,5 км за день (близько 3,6 км за годину за умови 6-годинної тривалості переходу). Такий темп просування турецької армії, яка за наказом Османа II пришвидшила свій марш, означав, що вона щоденно проходила на 5,5 км (на 34,3 %) більше порівняно зі звичними для неї 16 км за день. Тобто, зазначений темп руху турків до Хотина є цілком вірогідним. Відтак ця обставина постає вагомим аргументом на користь розташування Сасового Рогу неподалік Штефанештів. До слова, у цій місцевості від крутого норову та кепського настрою Османа II постраждав молдавський господар Александр Еліаш. За наказом султана його закували в кайдани, а потім відрубали голову, звинувативши у тому, що він не зробив достатніх запасів продовольства. На опального молдавського господаря покладали також провину за погані дороги і переправи. Смерть господаря потягнула за собою загибель кількох сотень наблужених до нього людей з його табору. Цих приречених турки загнали в Прут і втопили. Звільнений господарський престол пустував не довго — він дістався Стефанові Томші²⁷.

Якщо Сасів Ріг лежав неподалік сучасних Штефанештів, то чи правдиве повідомлення Т. Шемберга, згідно з яким Осман II зупинився на цьому

²⁵ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 72; *Мицук Ю.* Абаза-паша та його невдалий похід на Кам'янець-Подільський у 1633 р. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 2010. — Вип. 1. — С. 11, 12; qurchaq.unesco.kz/Docs/Qurchaq-Heritage1/975-Fra.pdf. — С. 1068, 1069; <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3972541>.

²⁶ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 72, 74.

²⁷ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 72, 73; *Naima M.* Op. cit. — S. 154.

урочищі 26 серпня, а вже 27 серпня був біля гирла Радавця? Відповідаючи на це запитання, зважимо на відстань, яка розділяла зазначені вище природно-географічні об'єкти, а саме — близько 61 км. Зрозуміло, що турки зі своїми табунами в'ючних і тяглових тварин не змогли б упродовж денного переходу подолати 61 км. Щодо цього їх гарантовано чекала невдача навіть у тому випадку, якщо, приміром, їм спало б на думку час від часу активно стимулювати за допомогою батогів та палиць упряжки з десятків буйволів, котрі тягнули важкі лафети з багатонними гарматами (примітно, що під час сучасних перегонів буйволиних візків ці повільні, на перший погляд, тварини на коротких дистанціях вирізняються, за деякими даними, неабиякою прудкістю — начебто розганяються до 60 км на годину)²⁸.

Хоч би там як, а Т. Шемберг таки мав рацію, пишучи про те, що турки з'явилися біля гирла Радавця 27 серпня. Утім, це була не вся турецька армія на чолі з Османом II, а деякі її підрозділи, що їх султан послав поперед себе на прохання татар, які безуспішно билися з козаками (докладніше про це йтиметься нижче). Як видається, відповідний наказ Осман II віддав військовому угрупованню на чолі з Черкес-пашею²⁹. Військо останнього виступило в похід напевно у ніч з 25 на 26 серпня і вже 27 серпня було на місці. Тим часом султан зі своїми силами підтягнувся до Радавця очевидно 28 серпня. Т. Шемберг писав, що Осман II так поспішав покарати козаків під Радавцем, що за один денний перехід подолав не менше 3 волоські милі³⁰. У цьому випадку вочевидь ішлося про гранично високий темп просування армії султана (можливо під волоською милею названий вище автор розумів міру довжини, що побутували в сусідніх з Молдавським князівством українських землях, а саме — подільську милю, яка становила 10423 м).

Бої козаків із татарами і турками на правому березі Пруту. Українські герої Прутсько-Радавецьких Фермопіл

Бойові сутички запорожців із татарськими силами, а також підрозділами турків спалахнули невдовзі після того, як військо Я. Бородавки розпочало бойові дії у Молдавії. Значно рухливіша порівняно з турками татарська кіннота діяла попереду армії Османа II. У межиріччі Пруту і Серету вона вступала в бої з окремими запорозькими загонами, які зазвичай використовували рухомий табір. Зокрема, десь наприкінці другої декади серпня татари спробували розгромити якийсь запорозький підрозділ. Однак козаки, які прийняли бій рухомим табором, не дали татарам жодних шансів на перемогу. Діставши рішучу відсіч від запорожців, нападники звернулися за допомогою до Османа II з проханням надіслати артилерію. Султан пішов прохачам

²⁸ <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2012/10/30/867264.html>.

²⁹ *Naima M.* Op. cit. — S. 155.

³⁰ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 74.

назустріч і відправив їм підкріплення — підрозділи деяких своїх воєначальників, у тому числі Ногая-паші та Ілбасанли-паші з кількома десятками гармат. Однак козаки не стояли на місці, отож турки не змогли їх виявити. Щоправда, Гаджекі-паші, який також взяв участь у рейді, вдалося натрапити на якусь козацьку сотню, що поверталася з чати до своїх, і завдати їй поразки³¹. Як видається, після цих подій сили Ногая-паші, Ілбасанли-паші та Гаджекі-паші певний час стояли під Степанівцями* або на Сасовому Розі.

26 серпня військо кримського хана Джанібєка-Гірея атакувало запорожців, які закрилися в таборі з возів. Під час запеклого бою татарам вдалося прорватися в табір, однак це дорого коштувало нападникам — вони зазнали дошкульних втрат. Від козацьких шабель та вогнепальної зброї полягло багато добірних вояків хана. Це змусило Джанібєка-Гірея відступити. Такий результат бойових дій розлютив Кантеміра-мурзу, адже він сподівався від хана більшого (сам Кантемір-мурза перебував на правому крилі війська у засідці)³².

Орієнтовно 25 серпня татари підстерegli порівняно невеликий запорозький загін на правому березі Пруту біля переправи, розташованої в районі гирла р. Радавець. Попри запеклі атаки татар на козацький табір, він виявився для них надто міцним горішком. Як тільки стало зрозуміло, що із запорожцями не впоратися, татарські воєначальники послали гінців за підкріпленням до султана³³. Останній у той час перебував, очевидно, на певній відстані від Сасового Рогу. Близько опівночі цього дня згадані вище гінці прискакали до Османа II. Загалом татарським вершникам не було дивиною долати великі відстані за порівняно стислий час. Зокрема, це підтверджує зроблене свого часу спостереження коронного гетьмана С. Жолкевського про те, що кінне татарське військо за 4 дні пододало близько 560 км³⁴, тобто проходило в середньому 140 км за день. Як уже зазначено, у відповідь на прохання татар про допомогу султан послав до гирла Радавця підкріплення під командуванням Черкеса-паші, яке 27 серпня розпочало бій з козаками, а наступного дня до місця бою підійшли головні османські сили.

³¹ *Naima M.* Op. cit. — S. 154, 155.

* На думку радянського дослідника Ноя Рашби, Степанівці знаходилися за 50 км від Хотина (*Рашба Н.* Дії запорозьких козаків до битви під Хотиним // Жовтень. — 1985. — № 4. — С. 107). Зазначимо, що поселення Степанівці фігурує на Генеральній карті України 1648 р. французького військового інженера та картографа Гійома Левассера де Боплана (*Боплан Г.Л.* Карта України // Опис України). Є підстави для висновку, що нині — це вже згадане сучасне румунське місто Штефанешти Ботошанського повіту. Відстань від південної окраїни укріплень табору польсько-литовської армії до зазначеного поселення становила близько 105 км.

³² Допитові свідчення Чегера // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 231.

³³ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 74.

³⁴ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.* — Lwów, 1861. — S. 310.

Добірим турецьким підрозділам протистояло лише 260 запорожців, які опинилися біля гирла Радавця після рейду в район Кутнара і Сучави. Спроба турків одним ударом знести цей нечисельний козацький загін зазнала краху. Запорожці вдало організували свою оборону, максимально використавши особливості місцевого ландшафту і професійно вели бій. 70 козаків облаштували неприступні бойові позиції у скелях і засіли в печері. Тож усі атаки ворога незмінно завершувалися для нього плачевно — підходи до козацької лінії оборони щоразу густо встеляли трупи турецьких вояків. Переконавшись, що зброєю запорожців не здолати, турецьке командування вирішили викурити їх димом. І справді, невдовзі цей план спрацював — ті козаки, які не задихнулися в печері, змушені були вилізати назовні під ворожі шаблі.

Як бачимо, в боротьбі з купкою запорожців, які засіли у печері, туркам допоміг дим. Однак вояки султана не могли опертися на допомогу цього свого всепроникного та їдкого союзника під час бою із 190 козаками, котрі закрилися в своєму таборі. Сміливість оборонців табору, їхня стійкість і добра бойова виучка обернулися для турків неабияким клопотом. Попри інтенсивний гарматний обстріл польових позицій запорожців, який упродовж дня вели батареї Гаджекі-паші, а також попри безперервні атаки вояків Османа II, козаки трималися. Безславно завершилася і спроба яничарів здобути запорозькі польові укріплення. Тим часом втрати нападників зростали дедалі більше. Від влучних козацьких пострілів загинуло навіть кілька іменитих турків. Бойові дії припинилися лише з настанням сутінок.

У козацькому таборі вирішили скористатися темрявою для відступу. У ніч із 27 на 28 серпня, як тільки зайшов місяць та настала суцільна темінь, вони приховано залишили свої позиції, заглибилися в ліс і стали відступати у різні боки, врозсип. Проте ворог зберігав пильність. Тож відірватися від нього запорожцям не вдалося. На світанку вони знову зібралися до купи й оточили свої позиції возами, засипавши їх землею для надійшого захисту від ворожих ядер і куль. За допомогою шабель викопали окопи. Виснажена цілодобовими боями жменька запорожців знову увесь день героїчно билася з воєнною потугою Османа II. Під вечір 28 серпня в обложеному таборі живими залишилося лише близько 3 десятки козаків. Вони зійшлися на тому, що вночі прориватимуться з ворожого оточення. Напевно знову дочекавшись заходу місяця, вони в густій темряві вислизнули зі свого табору. Однак у знеможених відчайдухів-козаків забракло сил для порятунку. На світанку 29 серпня їх схопили³⁵.

Осман II не тямив себе від люті через те, що його армія кілька днів тупцювала на місці перед позиціями якогось мізерного запорозького підрозділу. Суворая реальність, з якою султан зіткнувся під час запеклого бою із запорожцями-чатівниками, різко контрастувала з його мріями про лаври великого полководця і ганьбила султана в очах досвідчених вояків. Тож

³⁵ *Lubomirski S. Op. cit. — S. 74.*

молодий Осман II вирішив дістати розраду у жорстоких катуваннях та фізичному знищенні полонених. За даними Я. Собеського, що він їх навіть у своєму щоденнику Хотинської війни, султан особисто розстрілював козаків із лука, а також із рушниці. Аби не схибити під час виконання катівської роботи, він наказав для надійності прив'язати свої жертви до дерев³⁶. Чи справді султан особисто знищував у такий спосіб полонених невідомо, оскільки Я. Собеський риторично міг згустити темні барви, змальовуючи низький моральний рівень східного правителя (утім, за інших обставин Осман II таки не відмовляв собі в задоволенні прошивати стрілами полонених козаків, перетворених на мішені для стрільби з лука)³⁷.

У джерелах є також інформація про те, що султан наказав порубати полонених на шматки, спостерігаючи за цією кривавою екзекуцією перед своїм наметом³⁸. До слова, Я. Собеський у зашифрованому листі з-під Хотина до князя Криштофа Збараського від 22 вересня 1621 р., в якому адресантові не було особливої потреби зловживати риторикою, писав, що полоненим козакам відрубали голови перед султаном. У цьому документі наведено дані про вельми великі втрати турків, яких вони зазнали під час боїв із запорозьким загоном в районі гирла Радавця — кілька тисяч яничарів³⁹ (напевно ці дані істотно перебільшено).

Осман II залишив живими двох запорожців. Вони йому були потрібні для того, аби спробувати щастя на ниві дипломатичних провокацій. Тож одного козака, якого оминула доля бути вбитим, він залишив при собі як заручника. Його товариша султан відправив до запорожців, аби умовити їх піддатися своїй владі за гарну обіцянку створення Козацької держави зі столицею в Києві або Кам'янці-Подільському⁴⁰ (зауважимо, що ця дипломатична ініціатива Османа II виявилася провальною).

Отже, наприкінці серпня на переправі через Прут біля гирла Радавця відбулися стратегічного значення бойові дії порівняно невеликого козацького загону з відбірними турецькими військами. Купці козаків вдалося на кілька днів затримати переправу армії Османа II через Прут, що, в кінцевому підсумку, дало можливість головним силам запорожців вчасно об'єднатися із польсько-литовським військом під Хотином. Гідний подиву героїчний опір козаків посіяв тривогу і невпевненість у серця вояків султана, яких попереду чекала зустріч з усім запорозьким військом, а також із силами поляків і литовців.

³⁶ *Sobieski J.* Op. cit. — S.121.

³⁷ *Naima M.* Op. cit. — S. 151.

³⁸ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 74.

³⁹ Я. Собеський до К. Збараського, 22.IX.1621 // *Tretiak J.* *Historja wojny chocimskiej (1621).* — Kraków, 1921. — Dodatki. — S. 205.

⁴⁰ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 74.

Кількаденна відчайдушна оборона над берегами Радавця і Прута 260 козаків від наступу тогочасної світової потуги, армії Османської імперії, нагадує легендарний подвиг 300 спартанців царя Леоніда, які 480 до н. е. під Фермопілами полягли у битві з 200–250-тисячним військом перського царя Ксеркса⁴¹. І справді, в обох випадках ішлося про кількісно майже однакову купку сміливців, які билися приблизно зі зрівняними за чисельністю арміями східних правителів. Причому і давньогрецькі воїни, і українські козаки уміло використовували природні перепони, в тому числі скелі. Вражає дивним історичним збігом і та обставина, що в битві під Фермопілами уціліло два спартанці і стільки само козаків залишилося живими по завершенні Прутсько-Радавецької оборони. Звісно, між цими історичними подіями були і відмінності, адже перші з них відбулися в античні часи, а другі — в ранній Новий час, тобто в епоху поширення пороху. Якщо грецькі сили в перші два дні битви налічували кілька тисяч воїнів і лише третього, останнього, дня битви Фермопільський прохід залишилися захищати 300 спартанців, то події 1621 р. поблизу гирла Радавця розвивалися інакше. Адже 260 запорожцям довелося кілька днів сам на сам протистояти величезній армії турецького султана (до того ж, напередодні вони відбивали татарські атаки). Причому козаки не збиралися приречено померти на своєму оборонному рубежі, а прагнули вистояти і врятуватися, цілодобово — і вдень, і вночі, докладаючи для цього надлюдських зусиль. Примітно, що події 480 до н. е. та 1621 р. різняться також в плані їх сприйняття нашими сучасниками. Йдеться, власне, про специфічне формування історичної свідомості та історичного знання молодих поколінь українців: якщо в шкільних підручниках є матеріал про битву під Фермопілами 480 до н. е., то про безприкладний подвиг козаків — героїв Прутсько-Радавецької оборони 1621 р., або своєрідних Прутсько-Радавецьких Фермопіл, у підручниках з історії ніхто не згадує...

Здавалося, що після того, як на світанку 29 серпня було придушено останнє вогнище опору запорожців, турецька армія за 2-3 дні з'явиться під Хотином, подолавши порівняно невеликий шлях (орієнтовно у 42, щонайбільше — у 45 км). Однак ані 30, ані 31 серпня її там не було. Хотинські оборонці побачили турків десь у полудень 2 вересня. Така затримка вочевидь була пов'язана з труднощами переправи через Прут десятків тисяч жовнірів, величезного обозу з боєприпасами і продовольством, а також важких гармат. До того ж, похідні колони армії султана виявилися дуже розтягнутими на марші, тож потрібно було дочекатися їх підходу. Утім, на це у султана не вистачило терпіння, відтак 2 вересня до Хотина підійшли далеко не всі сили Османа II.

⁴¹ Докладніше див.: *Holland T. Persian Fire: The First World Empire and the Battle for the West.* — New York, 2006.

Хоч як султан не квапив свою армію (принаймні від другої половини дня 1 вересня до першої половини дня 2 вересня вона пройшла 4 милі шляху⁴², тобто 31240 м), однак йому не вдалося дістатися Хотина до об'єднання запорозького війська з польсько-литовською армією. Адже увечері 1 вересня бойові позиції під Хотиним зайняли головні сили запорозького війська, які привів з-під Могилева-Подільського новообраний гетьман Петро Сагайдачний.

⁴² *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 75, 77; *Sobieski J.* Op. cit. — S. 125.